

УДК 81:39(476)(07)

Л.Ф. Станкевіч

**УСТОЙЛИВЫЯ АДЗІНКІ МОВЫ З КАМПАНЕНТАМІ –
НАЗВАМІ СВОЙСКІХ ЖЫВЁЛ (КОНЬ, КАБЫЛА, ЖАРАБОК,
ЖАРАБЯ)**

Аналізуецца этналінгвістычны змест устойлівых адзінак мовы (фразеалагізмы, прыказкі і ўстойлівыя параўнанні) тэматычнай групы конь, кабыла, жарабя. Падаецца этымалогія і семантыка ўстойлівых адзінак.

Дабрабыт селяніна вельмі цесна быў звязаны са *свойскімі жывёламі* ў яго гаспадарцы. Але жывёлы былі для людзей не толькі крыніцай харчавання і адзежы. Шмат стагоддзяў нашы продкі назіралі за паводзінамі, асаблівасцямі характару той ці іншай жывёлы. Вынікам такіх назіранняў і з'явілася стварэнне ўстойлівых адзінак мовы з кампанентамі-назвамі *свойскіх жывёл*.

Мэтай нашай працы з'яўляецца аналіз устойлівых адзінак мовы з кампанентамі-назвамі *буйной свойскай жывёлы* (конь, кабыла, жарабок, жарабя). Крыніцамі для аналізу сталі фразеалагічныя і парэміялагічныя слоўнікі-працы, у тым ліку А. Аксамітава [1], Ф. Янкоўскага [2], І. Лепшава [3] і М. Якалцэвіч [4], С. Мілач [5]. У гэтых працах прыводзіцца таксама ўнікальны моўны матэрыял з фондаў І. Насовіча, Я. Ляцкага, М. Федароўскага, Е. Раманава, П. Шэйна і інш.

Конь – буйная свойская аднакапытная жывёліна, якая выкарыстоўваецца для перавозкі людзей і грузаў, а таксама для верхавой язды. Кабыла – самка каня. Жарабок (жарабец) – непакладаны конь; конь-самец. Жарабя – дзіцяня каня. У земляробчым плане ніводная беларуская сям'я не магла абысціся без валоў ці коней; амаль да сярэдзіны ХХ стагоддзя конь выкарыстоўваўся на Беларусі ў якасці асноўнай цягавай жывёлы. (Параўнайце: Я. Колас называе трактар, які прыйшоў на змену валам і коням, *сталёвым валом і сталёвым канём*, але народная мудрасць усё адно сцвярджае, што і ў час навукова-тэхнічнага прагрэсу *на трактар спадзявайся, а каня не прадавай; на трактар спадзявайся, але каня не забывай; на трактар надзейся, а каня не кідай* [6]). Заможнымі гаспадарамі лічыліся тыя, у каго былі свае коні (параўнайце: *ні вала ні каня*, 'зусім нічога (няма, не было ў каго-н.); пра крайнюю беднасць', *ні вала ні каня не пакінуць* 'зусім нічога'). «Конь – адна з самых шанаваных жывёл у беларускай міфалогіі. Яго вобраз актыўна выкарыстоўваўся ў касмалогіі і ў кульце продкаў, у міфалогіі ён быў звязаны з трыма галоўнымі сацыяльнымі групамі грамадства: святарамі, ваярамі, земляробамі (гэтыя групы Ж. Дзюмезіль прасочвае ва ўсіх індаеўрапейскіх культурах). Вялікая роля належала гэтай жывёле ў абрадах варажбы» [7, с. 252].

1. Нашы продкі верылі, што дужы, працавіты конь – верны памочнік чалавека – прыносіць поспех і шчасце. Менавіта «на кані і з дапамогай каня казачныя героі перамагаюць ворагаў, выконваюць цяжкія даручэнні, адшукваюць сваіх каханых» [8, с. 10]. Таму зразумела, што конь стаў адным з любімых герояў не толькі казак, але і фразеалагізмаў, устойлівых параўнанняў, прыказак і прымавак.

Нездарма пра таго, хто быў пераможцам і пераможаным, гавораць *на кані і пад канём быць, пабываць* (у дыялектах Брэстчыны [9] – *буты пуд конём і на коню*) 'у самых разнастайных, прыемных і непрыемных сітуацыях (быць і пад.)', *на кані быць, адчуваць сябе* 'у прыемнай сітуацыі, у выгадным становішчы', *на белым кані быць, апінуцца, вярнуцца* 'у выгадным становішчы, як пераможца', *пад канём быць,*

аказвацца ‘у непрыемнай сітуацыі, у нявыгадным становішчы (быць і пад)’, *Па конях!*, *На коні!* ‘наперад; пайшлі, паехалі; каманда рухацца куды-н.’ і ‘кавалерыйская каманда для пасадкі на коней’. Што да ўстойлівых адзінак *на кані* і *пад канём*, то гэта параўнальна нядаўнія ўтварэнні, «абломкі» фразеалагізма *на кані і пад канём* ‘у самых разнастайных, прыемных і непрыемных сітуацыях (быць і пад.)’, пабудаваных на супастаўленні дзвюх частак. У зборніку І.І. Насовіча выраз фіксуецца ў форме *быў на кані і пад канём* [10, с. 237–238, 281]. Адсюль зразумела, што чалавек адчувае сябе больш упэўнена менавіта на кані: *рады, як на сто коней сеў, як на сто коней сеў (села, селі)* ‘адчувае вялікую радасць, задавальненне’, *як (як бы) на кані праехаць, пражыць, як на кані праехаць* ‘вельмі добра, удала (пражыць, праслужыць)’.

Відаць, да гэтай групы ўстойлівых выказаў можна дадаць і запазычаныя фразеалагізмы-антонімы *садзіцца (сесці) на свайго <любімага, улюбёнага> канька* ‘пачынаць размову на ўпадабаную, улюбёную тэму’; *узлазіць (узлязаць, залазіць, залазаць, узбівацца) на свайго канька* ‘пачынаць гаварыць пра сваё любімае’ і *злазіць (злезці) са свайго канька* ‘пераставаць гаварыць на любімую тэму’. У рускай мове фразеалагізм *садзіцца на свайго любімага канька* склаўся на аснове калькі з французскай мовы *c’est son dada* (літаральна «ёсць яго канёк») ці з англійскай мовы *it is his hobby horse* (літаральна «гэта ёсць яго любімы канёк, хобі»). Узнікненне фразеалагізма *садзіцца на свайго любімага канька* адбылося ў выніку разгортвання метафарычнага кантэксту нарашчэннем дзеяслоўнага кампанента *садзіцца* (на каго). Назоўнікавы ж кампанент *канёк* атрымлівае тут як бы падвойнае значэнне: і прамое, памяншальнае да *конь* у зыходным значэнні, і фігуральнае – ‘захапленне, хобі’ [10, с. 336]. Параўнайце таксама індывідуальна-аўтарскі фразеалагізм Я. Коласа *савецкі конь* ‘танк’.

2. Праз фразеалагізмы з кампанентам-назвай *конь* апісваюцца:

а) фізічныя і псіхічныя якасці чалавека: сіла, вёрткасць, знаходлівасць (*з-пад каня падковы адарве, з-пад бягучага каня падковы паадрывае*); розум, кемлівасць (*мець каня ў галаве*); наравістасць, упартасць, натурыстасць (*бірулеў конь*); непаваротлівасць, нязграбнасць, няўкладнасць (*конь аглаблёвы*);

б) колькасць, памеры чаго-н.: з *конску ногу* ‘многа’, *на кані не аб’ехаць* ‘пра вялікае’, *хоць канём едзь* ‘вялікая (шчыліна)’;

в) стан чаго-н.: у *вушах коні стаялі, у вушах коні стаяць* ‘брудныя, нямытыя вушы; звычайна пра дзяцей’.

3. Некаторыя фразеалагізмы з кампанентам-назвай *конь* адлюстроўваюць звычкі гэтай жывёлы. Так, паходжанне адзінкі *конь (кот) не валяўся (не качаўся)* ‘нічога не зроблена, не пачата, не падрыхтавана’ звязана са звычаем каня валяцца (качацца) перад тым, як даць надзець на сябе хамут або сядло, што затрымлівала работу [11, с. 295].

4. Колер, масць каня (кабылы, жарабца, жарабяці) ва ўстойлівых адзінках.

Сакральны змест выказаў *трызненне (мроя) сівой кабылы* ‘тое, што пазбаўлена ўсякіх падстаў; бяссэнсіца’, *Была б кабылка сівая, каб не белагрывая* ‘пра відавочную ісціну’, *Не ў тым дзіва, што кабыла сіва, а ў тым дзіва, што возу ні вязе, Не ў тым сіла, што кабыла сіва, а што воза не вязе, Мало цо, цо кабыла сіва, але чум яна не цягне?* ‘сутнасць рэчы і яе з’яву трэба бачыць не ў яе вонкавым выглядзе, а ў яе ўнутраных уласцівасцях і якасцях; выгляд не вызначае сілу, звязаны з міфалагемай «сівы» – змрок хтанічнага свету [12, с. 49–50]. Сівы конь – конь-пасярэднік, казачны вобраз раніцы, світанку, які мяжуе паміж небам і зямлёй, паміж верхам і нізам, паміж жыццём і смерцю.

Як ні дзіўна, але з белым канём, які ў першую чаргу ўспрымаецца як сімвал пераможца, ваяра, князя (*на белым кані быць, апынуцца, вярнуцца* ‘у выгадным становішчы, як пераможца’), у беларусаў ёсць таксама і негатыўныя асацыяцыі: *сесці на <белага> каня* ‘здурнець, паводзіць сябе па-вар’яцку’ і ‘знаходзіцца ў стане

крайняга раздражнення, злосці, раз'юшанасці' (параўнайце: *сесці на каня* 'звар'яець, стаць псіхічна хворым', *пасадзіць на каня* 'моцна раззлаваць, угнявіць каго-н.'; коласаўскія фразеалагізмы *распярэзаць кабылку* 'нехта аказаўся ў стане некіруемасці' і *пасадзіць на кабылку* 'падвергнуць катаванню каго-небудзь'), *на белым кані* 'вельмі злосны, раз'юшаны хто-небудзь'.

Мы ведаем, што белы колер – гэта міфалагічны эквівалент дзённага святла, якое заўсёды ўспрымалася людзьмі як дабро; гэта эквівалент малака і семя – жыццятворных пачаткаў; гэта мадэль вады; белы колер – гэта таксама прыкмета вышэйшых сфер, паколькі ён звязаны з аблокамі, незямной чысцінёй і святлом. Таму за белым колерам ужо ў старажытныя часы замацоўваецца вобраз дабра, святасці [13, с. 19]. Негатыўныя ж адносіны да белага колеру ў вышэйназваных фразеалагізмах звязаны, хутчэй за ўсё, з гарэлкай, якая таксама белага колеру і злоўжыванне якой прыводзіць да парушэння псіхікі чалавека.

Але ж найперш адмоўныя ўяўленні звязаны з рабымі (стракатымі, пярэстымі) жывёламі: *Рабой кабыле сон расказваць, Казаў Халімон рабой кабыле сон, рабой кабылы сон* 'недарэчная, бязглуздая, бесталковая чыя-н. гаворка', *Ласка панская на рабым (дохлым) кані едзе* 'панскія абяцанні, спагада, лагоднасць ненадзейныя, не выклікаюць даверу', *Чытана, пісана, кабыла лысая, а жарабя рабая, – з'еў воўк абоя* 'прыказваюць аб бяссэнсавым чытанні або пісьме, рыфме слоў без сувязі', *пасадзіць на рабенькага коніка* 'раззлаваць, вывесці з раўнавагі каго-небудзь' (але *Добраму малайцу і стракатая кабыла міла!*).

Вядомы беларускі даследчык фразеалогіі У.І. Коваль піша: «Што датычыцца рабых, пярэстых прадметаў (у тым ліку і жывёл такой масці), то яны ацэньваліся людзьмі з пункту гледжання псіхалагічных заканамернасцей успрымання колераў. Негатыўныя адзнакі пярэстасці вынікаюць з таго, што колеравая неаднароднасць, стракатасць асацыятыўна звязваюцца са зменлівасцю, ненадзейнасцю, хітрасцю, хлуснёй – з тым, што прыносіць гора, няшчасце» [8, с. 13].

Таксама рабы конь (рабая кабыла) атаясамліваецца са зменлівым (дрэнным) надвор'ем, якое часцей за ўсё бывае вясной і восенню: *Восень на рабым кані ездзіць, Вясна і восень на рабой кабыле ездзяць, Вісна і восень на рабой кабыла ездзяць* (трэба ўлічваць таксама, што гэтыя поры года цяжкія ў жыцці селяніна: вясной скаціна худая, а восенню каровы перастаюць даваць малако), *Дзень на пярэстым кані едзе*.

Паходжанне ж запазычанага з рускай мовы фразеалагізма *мышыны жарэбчык* 'стары, які любіць заляцацца да маладых жанчын' вучоныя звязваюць з імем М.В. Гоголя. Гэты выраз «упершыню ўжыты ў паэме «Мёртвыя душы» (1842 г.) – у разгорнутым параўнанні Чычыкава, які перабіраў ножкамі, са старэнькімі фарсунамі, што даволі спрытна бегаюць каля дам і называюцца мышынымі жарэбчыкамі. Відаць, Гоголь і аўтар гэтага выразу. Мышыны – колер мышы (пра масць каня), тут у сэнсе 'які пачынае сівець'» [10, с. 228]. (Параўнайце таксама: *Як была ў мяне кабылка мышастая, на вярсьце ў час шастала*).

5. Лічыцца, што конь з'ядае на пашы ад 25 да 100 кг травы ў суткі, а выпівае ў сярэднім 30–60 літраў вады летам і ад 20–25 літраў зімой. Корм для коней, звычайна авёс, называецца аброкам (параўнайце: *Бяжы, коніку, дастанеш аброку, – а не – то кія на боку*). «Звычайна селянін даглядаў свайго каня лепей, чым карову. Каню адводзілася больш утульнае і цёплае месца ў хляве (стайня), для яго нарыхтоўвалі і больш якаснае, мурожнае, сена, а таксама канюшыну, віку, авёс. У небагатай сялянскай гаспадарцы коней кармілі ячнай і аўсянай саломай» [14, с. 80]. Адсюль і паходжанне ўстойлівых адзінак: *Канюшына* – *каню сіла* 'пра канюшыну як найлепшы і дзейсны корм для каня'; *Конь сам сябе з'ядае (праядае), Зімою конь каня з'есць* 'зімой каня трэба добра карміць, за зіму многа з'ядае – столькі, колькі сам каштуе'; *Каня накармі – з гразі вывезе, ворага*

накармі – у гразь утопча ‘не заўсёды чалавечая дабрыня тым жа адплачваецца’; *Сам не з’еж, а каню дай; Пакуль траўка падрасце, конік з голаду памрэ* ‘пакуль дачакаешся чаго-н. жаданага ці абяцанага, то будзе позна і прыйдзеца перанесці шмат гора, нядолі’; *Кабыла (конь) дыхае, а <за> траву хватае (хапае), Кабыла дышаець, а траву хапаець* ‘у якім бы стане ні знаходзіўся чалавек, яго думы і дзеянні звязаны з жыццёвымі, надзённымі інтарэсамі’.

Пра вялікі апетыт, ненаеднасць, ненасытнасць гавораць *конская ежа*; таго, хто многа, прагна, ненасытна есць, параўноўваюць са спісаным канём (як *спісаны конь* (есці), а калі ежа або пітво не ідуць на карысць каму-небудзь, адзначаюць *не ў каня корм* (фразеалагізм яшчэ мае значэнне ‘не падыходзіць; не можа быць ацэнена належным чынам’).

6. Назіранні за буйной свойскай жывёлай – канём, кабылай, жарабцом – прывялі да стварэння і цэлага шэрагу ўстойлівых параўнанняў.

6.1. Устойлівыя параўнанні з кампанентам-назвай *конь*: *валіць, як на каня* ‘многа’; *ведаць як аблупленага каня* ‘вельмі добра’; *гаруе (працуе) як конь грабежны*; *даць, уваліць як каню, даць, уваліць як каню сечкі* ‘не шкадуючы, вельмі моцна (пабіць, адлупцаваць каго-н.)’; *жджэ (чакае, шукае) як конь доўбні (абуха, даўбешкі)* ‘чаго-н. няпэўнага, трывожнага ці трагічнага’; *зарагатаў як конь, рагочуць як коні* ‘гучна, нястрымана’; *знаюцца, як лысыя коні; лыбіцца як конь на авёс; мяняць як (што) цыган коней, мяняе як цыган коні* ‘вельмі часта’; *набожны як конь падарожны* ‘зусім не (набожны)’; *перапаўся як конь рандарскі* ‘схуднеў’; *упарты (упірліў) як конь зацэнлівы; таргуецца, як за каня; хваліцца як цыган канём; як каню пернік, як каню тапкі* ‘без патрэбы’; *як конь на саядэру (на салідэру)* ‘прагна, сквапна (глядзець на што-н., каго-н.)’; *раве як конь, як конь раўці* ‘моцна, голасна плакаць’; *як конь на градах; як конь стаенны* ‘здоровы, моцны’; *як коньска смерць на выгане* ‘без справы, без сур’ёзнага занятку (хадзіць, лазіць і да т.п.)’; *як на каня* ‘безадказна (спіхваць, узвальваць); *як старому каню маці* ‘зусім не (патрэбны)’; *як стары конь мацеры* ‘зусім не (баяцца каго-н.)’ і ‘зусім не, ніколькі не (памагаць)’; *баюся <цябе> як стары конь сваёй маткі*.

Сярод устойлівых параўнанняў асобна хочацца выдзеліць індывідуальна-аўтарскія фразеалагізмы Я. Коласа: *як конь на току грымець* ‘гучна, моцна (грымець)’; *як малады неаб’езджаны конь панесціся* ‘з вялікай хуткасцю (пабегчы)’; *як спуджаны конь* ‘імкліва, шпарка, жвава’; *як той конь дзьмухнуць* ‘выказаць незадавальненне, чмыхнуць, фыркнуць’.

6.2. Устойлівыя параўнанні з кампанентам-назвай *кабыла*: *ведаць як аблупленую кабылку* ‘вельмі добра’; *гаруе (працуе) як грабежна кабыла; дзерці як воўк кабылу; захацелася, зажадалася як кабыле воцату, захацелася як кабыле аўсу* ‘вельмі моцна’; *зацяўся як наравістая кабыла, напінаецца як кабыла перад пропасцю, упёрся як кабыла ў дышла* ‘раптам прыпыніцца, уперціся’; *рагоча як кабыла* ‘гучна, нястрымана’; *уцякае што кабыла ад аўса* ‘зусім не (уцякае)’; *хваліцца, як цыган карослівай кабылай* ‘пра таго, хто непамерна хваліцца чым-н., кім-н., хто не заслугоўвае такой пахвалы’; *як з кабылаю пацеры мовіць* ‘пра немагчымасць дамовіцца’; *як кабыла на высеўкі* ‘моцна, уголас (смяяцца, рагатаць)’; *як кабыла Лейзарава* ‘без справы, без сур’ёзнага занятку (хадзіць, цягацца і да т.п.)’; *як цыган сляпую кабылу* ‘зусім не (любіць)’.

6.3. Устойлівыя параўнанні з кампанентам-назвай *жарабец*: *рагоча як жарабец* ‘гучна, нястрымана’; *як жарабец* ‘вольны, свабодны’.

7. У парэміялагічных адзінках з кампанентамі-назвамі *буйной свойскай жывёлы* (*конь, кабыла, жарабец, жарабя*) заключаны жыццёвыя парады, заўвагі і павучанні.

7.1. Парэміялагічныя адзінкі з кампанентам-назвай *конь*:

7.1.1. Павучанні: *Бойся каровы спераду, каня – ззаду, а дурня – з усіх бакоў, Бойся быка спераду, каня ззаду, а дурня з усіх чатырох бакоў; Жолаб да каня*

не ходзіць; З бізуном і каня знаравіць можна; З дому фурман дарогу ведае, а дахаты і конь прывязе; З кішэні каня не накорміш; З коньмі робячы, пугі не забываюць; Каб конь ведаў сваю сілу, то ніхто б яго не ўзяў; Калі падаць, то з добрага каня; Конь дарогі не перастроіць; Конь па лецях, а чалавек па рабоце; На торзе кожны конь танцуе; Не конь, дык у сані не ўпрагайся; Не конь, што ў балота ўцягне, а з балота не выцягне; Час – не конь: не падгоніш і не прыпыніш.

7.1.2. Жыццёвыя парады і заўвагі: Ад работы і конідохнуць; Быў конь (конік), ды з'ездзіўся; Вядзі каня на аборацы, а злодзея на лунцугу; Гаварыў бы па-польску, ды язык па-конскі; Зацінліваму каню пуга не дапаможа; Зранку і коні не п'юць; З чужога каня й у гразі сьсідаюць; Каню дай аброку да і бей яго па боку; На кані едзе, каня шукае; На кані едзе, а каня пытае; Лянога каня пугай ні спужаш; Жваваму каню пугі не паказвай; Каторы конь цягне, таго і паганяюць; Конь вырвецца – здагоніш і зловіш, а слова вырвецца – не зловіш; Конь не свой, паганяй, не стой; Конь старэе – у цяне танее, вол старэе – цяну набірае; На двух конях верхам не паедзеш, На двух канісках адзін не паедзеш; На лечаным кані далёка не паедзеш; На чым возе (вазку, коніку) едзеш, таму і песню (песеньку, песенькі) спявай (пей, вядзі); Не той дужы, хто коней стрымлівае, а той, хто сябе стрымлівае; Не гэта сіла, што ўтрымае пылкага каня, а гэта сіла, хто ўтрымае сваё пылае сэрца; Ні па каню, ні па кабылі; Пажаніліся, як малады конь і стары вол спрэгліся; Панскае вока каня тучыць (гадуе); Панская ласка на быстрым кані едзе; Панская ласка на дохлым кані едзе; Сабака сам сена ня есць і каню не дае; Салавей, што за гарою коні душыць; Саломеным валом не аруць, а санным канём не едуць, Саламяным валом не араць, а санным канём не ваяваць; Сем жыдоў на воз, абы конь павёз, Сем седакоў – не воз, абы конь вёз; Стары вол (конь) баразны не псуе (не сапсуе); Стары конь баразны не псуе, ды не глыбока арэ; Суджанага і канём не аб'едзеш; Што каму суджана, <дык і пехотай> таго не абойдзеш і <з канём> не аб'едзеш; Суджанага і канём (валом) не аб'едзеш; Таго бяда, чый конь уграз; Уміраць – не коні заварачаць; Усіх коней перагоніш – гадоў не дагоніш; Фурман добры, але коні не вязуць; Хвалі каня пасля дарогі, а пана – як выцягнуў ногі; Хвалі каняку пасля дарогі, а пана – як выцягне ногі; Каня хвалі пасля дарогі, а пана – як выцягнуць за ногі; Хлопіц на кані едзя, а дзяўчына родзіцца й яму згодзіцца; Худы конь скоро абмультваецца; Цераз сілу і конь не цягне; Цераз сілу і конь не пацягне; Праз сілу й конь ні вязе; Через сілу і конь не ступіць; І конь праз (над) сілу ні возьме (ні пацягне); І конь чэраз сілу не скачыць; Шануй каня дома, а ён цябе ў дарозе; Шануй каня ўдому, а ён цябе ў дарозе; Дагледзь каня дома, то ён цябе ў дарозе.

7.2. Парэміялагічныя адзінкі з кампанентам-назвай кабыла: А мая кабыла не ўсё забыла; Была кабылка, ды з'ездзілася; Выбірай кабылу гарбатую, а жонку лупатую; З табой гаварыць, як з кабылай пацеры: ты ёй: ойчэ наш, а яна табе: сена нямаш; З чужой кабылы трэба і ў балоце злезці; <І> я не я і кабыла не мая; Кабыла за дзелам, а жарабя бяз дзела; Кожны (усякі) цыган сваю кабылу хваліць; Мая кабыла ўгразла; Нарадзілася кабыла з лысінкай, дык і здохне, не сцёршы.

7.3. Парэміялагічныя адзінкі з кампанентам-назвай жарабец: На сытага жарабца не трэба дубца.

7.4. Парэміялагічныя адзінкі з кампанентам-назвай жарабя: Кабыла за дзелам, а жарабя бяз дзела; Хутчэй бусел жарабя ўродзіць; Як (калі) удасца жарабё (бычок) з лысінкай, дык і здохне (састарэе) такім (з лысінкай); Лысае жарабя ўрадзілася, лысае і здохне. (Як бачым, больш за ўсё «пашанцавала» парэміялагічным адзінкам з кампанентам-назвай конь).

8. У фразеалагізмах, устойлівых параўнаннях і парэміялагічных адзінках конь, кабыла супрацьпастаўлены:

а) *камару, мурашцы* (вялікае – малое): *рабіць (зрабіць) з камара каня, Людзям часта і мурашка здаецца за каня* ‘беспадстаўна перабольшваць што-н., надаваць чаму-н. нязначнаму вялікае значэнне’;

б) *жабе, раку* (старэйшы, вопытны – маладзейшы, нявопытны): *Гдзе конь з капытом, туды і жаба з клешнёю; Дзе каня куюць, там жаба падстаўляе свае клешні; Каваль каня куде – і жаба ногу дае; Каня куюць, а жаба ногі падстаўляе; Як каня куюць, то й жаба нагу настаўляе; Куды конь з капытом, туды і рак з ключняй (з ключнямі)* ‘за старэйшым і больш вопытным, пераймаючы яго, цягнецца і маладзейшы, нявопытны; часцей ужываецца як адмоўная ацэнка таго, хто пераймае чые-н. дзеянні, звычкі і пад.; таксама кажуць пра таго, хто сам напрошваецца на непрыемнасці’: *Не лезь, жаба, туды, дзе коней куюць* (зламоўнае пажаданне);

в) *свінні* (розум – глупства): *Прышла сьвіня да каня* ‘пра асоб, розных па разумовым і культурным ўзроўні’; *Прымеркавалася свіння да каня, але шэрсць не така* (павучанне); *Прыраўняў свінню к каню, раўня як свіння да каня* ‘розныя па ўзроўні’; *Сват едзе на кані, а гультай – на сьвіні* ‘павага да людзей залежыць ад іх заслуг, важнасці ў грамадстве’; *Чэшыся конь з канём, вол з валом, а сьвіня з углом; Конь з канём, вол з валом, свіння з вугом* ‘пра ліхога чалавека, з якім ніхто не сябруе’;

г) *зайцу* (храбрасць, сіла – баязлівасць, слабасць): *даць як заяц кабыле* ‘зусім слаба, нямоцна (даць каму-н., ударыць каго-н.)’; *От даў пылі (духу) як заяц кабылі* ‘насмешка з таго, хто занадта сам сябе хваліць’; *памог як заяц кабыле* ‘зусім не (памог)’; *спужаўся (баюся) як заяц кабылы*;

д) *воўку* (адкрытасць – хітрасць, дужы супраць дужага): *Жартаваў воўк з канём, ды ў жмені зубы панёс* ‘пра падзеі Вялікай Айчыннай вайны’; *Кабыла з ваўком цягалася, хвост ды грыва асталася; Кабыла з ваўком змагалася – хвост і грыва засталася* ‘перамагае ў якой-н. справе дужэйшы’; *патрэбны як стары конь воўку* ‘зусім не (патрэбны)’; *Пашкадаваў воўк кабылу <пакінуў хвост ды грыву>; Шкадаваў воўк кабылу: пакінуў хвост ды грыву* ‘кажуць пра таго, хто толькі на словах шкадуе каго-н., а на справе гатовы нашкодзіць яму; таксама падняволеныя прыказваюць прыгнятальніку’.

9. Частка парэміялагічных адзінак пабудавана на супрацьпастаўленні *конь, кабыла – баба, жонка, дзеўка*: *Баба з воза – каню (кабыле) лягчэй, Баба з калёс – калёсам (каню) лягчэй; Баба пеша – кабыле лехша* ‘калі хто-н. пакіне каго-н. ці адмовіцца ад чаго-н., то ад гэтага будзе толькі лепей’; *Кабылу не перабздзіш, бабу не пераспорыш* ‘іранічна пра што-н. неадольнае, чаго нельга перасіліць’; *Каню хваста не вяжы, а бабе праўду не кажы* ‘кажуць з незадавальненнем пра жанчыну, якая не можа трымаць тайну’: *Не вер каню ў дарозе, а жонцы дома; Не вер каню ў дарозе, а Янінке дома; Не вер каню ў дарозе, а жонцы ў двары; Не вер жонцы ў дому, кабыле ў дарозе; Ні вер каню запрагаючы, маладой жонцы ў дарогу выбіраючы; Не хвалі каня запрагаючы, а дзеўку – выбіраючы* ‘пра адсутнасць даверу жонцы; звычайна прыказваюць таму, каму жонка здрадзіла’.

Тлумачэнне такога стаўлення да жанчыны трэба бачыць у патрыярхальным ладзе жыцця нашых продкаў.

10. Конь і старажытнагрэчаскі эпас.

У беларускай мове існуе фразеалагізм-калька з грэчаскай мовы *траянскі конь* са значэннямі ‘ашуканства, хітры падман’ і ‘чалавек, які са здрадніцкімі намерамі дамагаецца чыйго-н. даверу, выдае сябе не за таго, кім з’яўляецца на самай справе’. «Паводле старажытнагрэчаскага эпаса, пасля дзесяцігадовай асады грэкі хітрасцю авалодалі горадам Троя. Яны сказалі, што пакідаюць горад. Падарылі траянцам вялізнага драўлянага каня і адплылі на суседні востраў. Каб уцягнуць каня ў крэпасць, траянцы разбурылі частку сцяны. Ноччу з каня выйшлі схаваныя там воіны-грэкі,

перабілі вахту, адчынілі гарадскія вароты і ўпусцілі войска, што вярнулася з вострава. Троя была ўзята і разбурана» [10, с. 366].

11. Конь і біблейская тэматыка.

Два фразеалагізмы – уласна беларускі *конь божы (ісусаў)* і запазычаны з польскай мовы *конь пана Езуса* – ужываюцца як эўфемізмы да слова *асёл* са значэннем ‘недалёкі, неразумны, тупы чалавек’ і маюць апасродкаваную сувязь з Бібліяй. «Паводле Евангелля, Ісус Хрыстос ездзіў па свеце на асле... Выраз узнік як перыфраза, як другая назва асла – пры адначасовым перанясенні назвы з зыходнага значэння слова *асёл* (‘жывёліна’) на другаснае, метафарычнае (‘тупы, неразумны чалавек’)» [10, с. 197].

Двух святых, двух заступнікаў мае конь – св. Юр’я і св. Ягорыя. «Асабліва цесна звязаны з канём св. Юры (Юрай, Юр’я), які лічыўся апекуном каня. Яго свята адзначалася 6 траўня н.ст., і лічылася, што ў гэты дзень св. Юры зацінае зубы ваўкам, каб яны не елі каня. Менавіта ўладальнікі каня асабліва шанавалі св. Юр’я, ад чаго пайшла і прымаўка: «Каня не маю – Юр’я не знаю, каня маю – Юр’я знаю» [7, с. 253]. Адсюль і ўстойлівае параўнанне *набожны як святога Юр’я конь*.

12. Канём называецца адна з шахматных фігур. Фразеалагізм *ход канём* са значэннямі ‘спрытны, абходны манеўр, разлічаны на поспех у чым-н.’ і ‘аб рашучым сродку, што выкарыстоўваецца для дасягнення поспеху ў якой-н. справе’ «ўзнік параўнальна нядаўна і ўвайшоў у літаратурны ўжытак з мовы шахматыстаў. Конь ходзіць не па прамой лініі ці дыяганалі, як іншыя фігуры, а літарай «Г», таму яго хады звычайна нечаканыя для праціўніка» [10, с. 396].

13. У складзе аналізуемых устойлівых адзінак мовы выкарыстоўваюцца і кампаненты, якія абазначаюць:

а) часткі цела жывёлы:

– галава: *Не вер конскай галаве і знайшоўшы на выгане – вазьмі ды закілай; Хай (няхай) конь думае: у яго галава большая (вялікая), Няхай конь думае, бо вяліку галаву мае, У кабылы большая галава, няхай сабе яна думае ‘кажуць жартаўліва ці іранічна ў адказ таму, хто раіць падумаць пра што-н.’;*

– зуб: *Дараванаму (дарованаму, дармоваму) каню ў зубы не глядзяць, У даронага каня зубоў не глядзяць* ‘тое, што лёгка дасталася каму-н., не павінна ім абмяркоўвацца ці прыдзірліва ацэньвацца; не рэкамендуецца выказваць незадаволенасці падараванай або дармавой рэччу’ (ад звычайна вызначаць узрост каня па зубах, ад чаго залежала і цана на яго);

– капыт: *Гдзе конь з капытом, туды і жаба з клешнёю; Куды конь з капытом, туды і рак з ключняй (з ключнямі)* ‘за старэйшым і больш вопытным, пераймаючы яго, цягнецца і маладзейшы, нявопытны; часцей ужываецца як адмоўная ацэнка таго, хто пераймае чые-н. дзеянні, звычкі і пад.; таксама кажуць пра таго, хто сам напрошваецца на непрыемнасці’;

– нага: *Конь на чатырох нагах <і то> спатыкаецца; У каня чатыры нагі, і той спатыкаецца; Конь на чатыры нагі, а спатыкаецца; Конь і на чатырох нагах, а спатыкаецца; Конь на чатырох нагах спатыкаецца, чалавек адным языком памыліцца (а чалавек на адным языку дзіво (не дзіво), што памыліцца ‘кожны можа памыліцца, апынуцца ў цяжкім становішчы; кажуць у апраўданне чыёй-н. памылкі’;* *Не цягні чалавечай нагі з балота, а цягні коньскую, бо коньская нага цябе вывезе з гразі, а чалавеча нага цябе ўтонча ў гразь, Не цягні чалавечай галавы з гразі, а лепей конскую, бо чалавек атплаціць злом, а лошадзь з гразі вывезе ‘гавораць, калі нехта за зробленае дабро адплачвае свайму дабрадзею злом’;*

– хвост (часцей за ўсё ў спалучэнні хвост + валасы жывёлы): *грэць у хвост і ў грыву, і ў хвост і ў грыву* ‘вельмі моцна (біць, паганяць каго-н., пападаць каму-н.) і ‘бязлітасна, непрымірыма (біць, лупіць, крыць і пад.)’; *Кабыла бяххвостая!; Кабыла*

з ваўком цягалася, хвост ды грыва асталася; Кабыла з ваўком змагалася – хвост і грыва засталася ‘перамагае ў якой-н. справе дужэйшы’; Каню хваста не вяжы, а бабе праўду не кажы ‘кажуць з незадавальненнем пра жанчыну, якая не можа трымаць тайну’; каня з хваста брытаць (забрыт(ы)ваць) ‘рабіць няўмела’; Пашкадаваў воўк кабылу <пакінуў хвост ды грыву>; Шкадаваў воўк кабылу: пакінуў хвост ды грыву; прышыі кабыле хвост, прычпі кабыле хвост ‘зусім непатрэбны, лішні, не мае дачынення да чаго-н.’ і ‘пра каго-н., што-н. лішняе, непатрэбнае’; Прышыі кабыле хвост, – у яе свой ёсць; Прышыі кабыла хвост, а ў яе й свой ёсць; Прышыі кабыле хвост, а ў кабылы свой ёсць; Прывяжы кабале хвост, а ёй свой урос ‘гавораць, калі набылі непатрэбную рэч, якая будзе толькі замінаць’, Хто не ўтрымаўся за грыву, таму і хвост не паможэ ‘пра непазбежнасць канца якіх-н. дзеянняў, учынкаў, спраў’;

– шыя: Была б (абы) шыя, <а> хамут знойдзеца ‘было б каму рабіць, а праца знойдзеца’;

б) вупраж, збруя:

– дуга (частка конскай вупражы з сагнутага тонкага ствала дрэва, якая змацоўвае аглоблі з хамутом): сагнуць у дугу ‘прымусіць быць пакорлівым’; як конь з-пад дугі ‘неасцярожна (глядзець)’; як конь праз дугу глядзець ‘незадаволена, нядобразычліва (глядзець на каго-н.)’;

– лейцы (вяроўкі, рамяні для кіравання коньмі ў запрэжцы): адпускаць (напускаць) лейцы, адпусціць (напусціць) лейцы ‘змяншаць кантроль, паслабляць увагу, пільнасць, патрабаванні да каго-н.’; браць (узяць) лейцы ў <свае> рукі ‘прымаць на сябе кіраванне чым-н.’; выпускаць (выпусціць) лейцы з <сваіх> рук ‘аслабляць кіраўніцтва чым-н., сілу ўлады над кім-н.’; ляйчына пад хвост папала ‘хто-н. вядзе сябе неўраўнаважана, праяўляе ўпартасць, самадурства’; даваць (даць) лейцы ў рукі ‘ставіць каго-н. на кіруючую пасаду’; і лейцы ў рукі ‘у каго-н. ёсць усе падставы быць кіраўніком чаго-н.’; Даўшы пугу, трэба даць і лейцы ‘даручыўшы каму-н. малую справу, трэба ўвесці яго ў курс усёй справы; калі бацька даручыў сыну выконваць працу па гаспадарцы, дык ён мусіць дазволіць яму і кіраванне ёю’;

– хамут («Хамут – частка вупражы, што надзяваецца на шыю каню. Гэта драўляны каркас – клешчы, абкладзеныя з унутранага боку мяккім лямцам (хамуцінай). Мае па баках гужы, за якія з дапамогаю дугі мацуюцца аглоблі. Хамуты бываюць рознай велічыні ў залежнасці ад аб’ёму шыі каня. Той, хто запрагае каня, павінен падбіраць хамут яму па мерцы, каб не нацерці шыю жывёле» [14, с. 56]): біць у хамут ‘упарціцца, рэзка рэагаваць’; Была б (абы) шыя, <а> хамут знойдзеца ‘было б каму рабіць, а праца знойдзеца’; Вялікаму каню – вялікі хамут, Большаму каню большы хамут ‘на чалавека з вялікімі здольнасцямі і магчымасцямі ўскладаюцца і значныя абавязкі; ужываецца як станоўчая ацэнка чыіх-н. выдатных здольнасцей’; Калі будзіш міняць, дык будзя хамут гуляць; Хто міняе, таму хамут гуляе; Хто <коней> мяняе, у таго хамут гуляе; Хто часта коней мяняе, у таго хамут гуляе; Хто коні міняе, у таго хамут гуляе; Хто коней мяняець, у таго хамут гуляець; Хто коньмі мяняе, у таго хамут гуляе ‘кажуць з асуджэннем пра таго, хто любіць перабіраць, мяняць каго-н. ці што-н.; ахвотнікі мяняць часта аказваюцца ашуканымі; папярэджанне таму, хто мае ахвоту мяняць коні з гандлярм’; Калі не хочаш цягнуць, не лезь у хамут; як конь у хамут ‘неахвотна (лезці)’; не па каню хамут ‘якая-н. справа не адпавядае чыім-н. здольнасцям, магчымасцям’;

в) аглоблі (пара жардзін, прымацаваных канцамі да пярэдняй восі воза, у якія запрагаюць каня): Кось-кося (кося-кося, кося-кося), пакуль (ды) у аглоблі, Кось-кося, пакуль за грыву ‘кажуць з неадабрэннем пра таго, хто напачатку задобрывае каго-н., каб дасягнуць пэўнай мэты; гаворыцца, калі заўважаецца няшчырасць у чыіх-н. словах, учынках і пад.; кось-кося – воклік, якім падзваюць коней’; «Кося, кося!» –

пакуль злавіць давялося, а як злавіў, дык «стой, воўчы дух!» ‘калі дэспат або ліхвар ласкава абыходзіцца з прастаком, пакуль у свае рукі не возьме; кося – ласкавая назва каня’; *не хочацца як ляному каню ў аглоблі; ні на кані ні на аглоблях, ні на каню, ні на галоблі* ‘не так, як каму-н. хочацца; ні за аднаго і ні за другога’; *не па кабыле, то па аглоблях, не па кані, а па аглаблі* ‘пра неўраўнаважанага чалавека, які гатоў спагнаць злосць на кім- або чым-н.’;

г) падкова (жалезная тоўстая дугападобная пласціна, якая прыбіваецца да конскага капыта для засцярогі ад пашкоджання і слізгацення): *з-пад каня падковы адарве, з-пад бягучага каня падковы паадарывае* ‘вельмі вёрткі, знаходлівы, зухаваты’; *як конь на падкову ў здзіўленні (глядзець)*.

14. Частка аналізуемых фразеалагізмаў не мае ў сваім складзе кампанентаў – назваў конь (кабыла, жарабя), але мае сэнсавую сувязь з гэтай тэматычнай групай. Сярод іх:

– *біць у хамут* ‘упарціцца, рэзка рэагаваць’. Фразеалагізм «узнік у выніку пераасэнсавання адпаведнага свабоднага словазлучэння: запрэжаны наравісты конь, бывае, не вязе воза, на месцы пераступае з нагі на нагу, а потым, калі яго настойліва падганяюць, рэзка кідаецца наперад і б’е плячамі ў хамут» [10, с. 52];

– *і ў хвост і ў грыву* ‘вельмі моцна (біць, паганяць каго-н., пападаць каму-н.) і ‘бязлітасна, непрымірыма (біць, лупіць, крыць і пад.)’. Узнік са свабоднага спалучэння слоў, якое першапачаткова ўжывалася, калі гаворка ішла пра каня [10, с. 181];

– *ляйчына пад хвост папала* ‘хто-н. вядзе сябе неўраўнаважана, праяўляе ўпартасць, самадурства’. «Пад канцом кораня конскага хваста ёсць вельмі адчувальнае, не пакрытае шэрсцю месца. Калі да яго дакрануцца ляйчынай, конь не знаходзіць сабе месца, імчыць, што ёсць духу» [10, с. 216];

– *можна ў плуг запрагаць* ‘хто-н. вельмі здаровы, моцны’. «У аснове выразу – гіпербалічнае супастаўленне з канём (паводле сілы, стану здароўя)» [10, с. 226];

– *станавіцца (стаць, уставаць, устаць) на дыбкі, стаць дубам* ‘рэзка прырэчыць, пратэставаць, выяўляць нязгоду’. «Узнік шляхам метафарызацыі адпаведнага свабоднага словазлучэння, якое ўжываецца ў дачыненні да каня, сабакі і некаторых іншых жывёл. *На дыбкі [дубам. – Л.С.]* азначае ‘на заднія ногі’. Параўн.: «Падкаваць жарабка сапраўды было цяжка: ён ірваўся з прывязі, справаў стаць на дыбкі, прысядаў, ад страху дрыжала на ім скура» (А. Рылько)» [10, с. 354];

– *у мыле* ‘змучаны напружанай работай’. «Склаўся праз супастаўленне чалавека, змучанага работай, з канём, які пасля працяглага бегу пакрываецца белаю пенай, падобнай на мыльную (яе называюць мылам). Параўн.: «Конь быў увесць у мыле і цяжка дыхаў» (М. Лынькоў)» [10, с. 381];

– *у чорным целе* трымаць ‘надгаладзь, без дадатковага харчавання’ і ‘вельмі строга, суро́ва, абмяжоўваючы свабоду дзеянняў’. Запазычаны, відаць, з рускай мовы выраз першапачаткова «ўжываўся ў дачыненні да коней і абазначаў ‘у худым целе, сярэдне (трымаць)’. В.І. Чарнышоў прыводзіць урывак з «Рэгулы аб конях» (1725), дзе даецца інструкцыя «глядзець, каб халастыя кабылы былі ў чорным целе». Яшчэ адно значэнне развілося ў фразеалагізме пад уплывам выказаў у *цуглях, у абцугах трымаць*» [10, с. 389–390].

«Конскае паходжанне» маюць і наступныя прыказкі і прымаўкі: *Была б (абы) шыя, <а> хамут знойдзеца* ‘было б каму рабіць, а праца знойдзеца’, *Даўшы пугу, трэба даць і лейцы* ‘даручыўшы каму-н. малую справу, трэба ўвесці яго ў курс усёй справы; калі бацька даручыў сыну выконваць працу па гаспадарцы, дык ён мусіць дазволіць яму і кіраванне ёю’, *Хто не ўтрымаўся за грыву, таму і хвост не паможа* ‘пра непазбежнасць канца якіх-н. дзеянняў, учынкаў, спраў’, *Калі не хочаш цягнуць, не лезь у хамут; Не запрог – не кажы «ну»; Не запрогшы, не паедзеш* (павучанні).

СПІС ЛІТАРАТУРЫ

1. Аксамітаў, А. Прыказкі і прымаўкі : тлумач. слоўн. бел. прыказак і прымавак з архіваў, кафедраў, збораў, рэд. выд. XIX і XX стст. / А. Аксамітаў. – Мінск : Беларус. навука, 2000. – 320 с.
2. Беларускія прыказкі, прымаўкі, фразеалагізмы / склад. Ф.М. Янкоўскі ; прадм. Д.Я. Бугаёва. – Мінск : Беларус. навука, 2004. – 494 с.
3. Лепешаў, І.Я. Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы : у 2 т. / І.Я. Лепешаў. – Мінск : БелЭн, 1993. – 2 т.
4. Лепешаў, І.Я. Слоўнік беларускіх прыказак / І.Я. Лепешаў, М.А. Якалцэвіч. – Мінск : Беларус. навука, 2002. – 511 с.
5. Мілач, С.В. Слоўнік фразеалагізмаў з кампанентамі-заонімамі (на матэрыяле беларускай і нямецкай моў) / С.В. Мілач ; Брэсц. дзярж. ун-т. – Брэст : БрДУ, 2010. – 256 с.
6. Фразеалагічны слоўнік мовы твораў Я. Коласа: / уклад. А.С. Аксамітаў [і інш.]; пад рэд. А.С. Аксамітава. – Мінск : Навука і тэхніка, 1993. – 655 с.
7. Беларуская міфалогія : энцыкл. слоўн. / С. Санько [і інш.] – Мінск : Беларусь, 2004. – 592 с.
8. Коваль, У.І. Чым адгукаецца слова: Фразеалогія ў павер'ях, абрадах і звычаях / У.І. Коваль. – Мінск : Нар. асвета, 1994. – 48 с.
9. Дыялектны слоўнік Брэстчыны / Аляхновіч М.М. [і інш.]. – Мінск : Навука і тэхніка, 1989. – 294 с.
10. Лепешаў, І.Я. Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў / І.Я. Лепешаў. – Мінск : БелЭн, 2004. – 448 с.
11. Бирих, А.К. Словарь русской фразеологии. Историко-этимологический справочник / А.К. Бирих, В.М. Мокиенко, Л.И. Степанова. – СПб : Фолио-Пресс, 2001. – 704 с.
12. Маслова, В.А. Преданья старины глубокой в зеркале языка / В.А. Маслова. – Минск : Пейто, 1997. – 128 с.
13. Миронова, Л.Н. Цветоведение / Л.Н. Миронова. – Мінск : Выш. шк., 1984. – 286 с.
14. Иванова, С.Ф. Слоўнік беларускіх прыказак, прымавак і крылатых выразаў : Лінгвакрыязн. дапам. / С.Ф. Иванова, Я.Я. Іваноў. – Мінск : Беларус. Фонд Сораса, 1997. – 262 с.

Stankievich L.F. Verbal Set Expressions Including Components Referring to Domestic Animals (Horse, Stallion, Mare, Colt)

The article focuses on the ethno linguistic aspect of verbal set expressions (phraseological units, proverbs and comparisons) that belong to the theme group «horse, stallion, mare, colt». The etymology and semantics of verbal set expressions are under analysis.

Рукапіс паступіў у рэдкалегію 17.05.2011